

КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: УСКЛАДНЕННЯ ЗАДАЧ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ

В статті розглянуті аспекти проблеми консолідації демократії в українському суспільстві. Ці проблеми існують та залишаються достатньо значимими, так як обумовлені об'єктивними політичними процесами інституціональних та соціокультурних трансформацій в суспільстві, котрі розпочалися після розвалу радянської системи.

Автори вивчають консолідацію демократії в Україні з точки зору «навіязливого переходу» до демократії та вказують на наслідки такої трансформації. У висновках вони вказують на вплив особливостей трансформації посткомуністичної України та ряду інших країн СНД на оновлення деяких концептуальних положень загальної теорії демократії.

Ключові слова: трансформація, модернізація, консолідація, демократизація, «нові демократи», тоталітаризм, політична культура, «авторитарна ностальгія», відкрите суспільство, закрите суспільство.

Aspects of the democracy consolidation problem in Ukrainian society are considered in the article. These problems exist and stay significant enough as they depended on objective political processes of the institutional and social cultural transformations in the society, which began after the Soviet system's fall down.

The authors study the consolidation of democracy in Ukraine from the point of view of "importunate transition" to democracy. The authors point to the consequences of such transition. In the conclusions they point to the influence of post-communist Ukraine and other countries CIS transformation's peculiarities on some concepts of the general theory of the democracy renovation.

Key words: transformation, modernization, consolidation, democratization, "new democrats", totalitarianism, political culture, "authoritarian homesickness", open society, closed society.

Сучасні демократичні процеси в державах Центрально–Східної Європи, особливо на пострадянському просторі, при проходженні етапу переходу до демократії на шляху до її консолідації зіткнулися з великими системними проблемами: інституціональні невідповідності та неефективність політичних інститутів, нелегітимність нової влади, патріархальність політичної культури, фрагментація та поляризація громадянського суспільства, ідеологічна нетерпимість, конфесійні та етнічні конфлікти в суспільстві. Всі названі перепони, які виникли в межах держав, у всій сукупності або окремо не сприяли досягненню стану консолідації нового режиму та підвищенню якості демократії.

На сьогодні проблема консолідації демократії в Україні існує та залишається достатньо значимою, так як обумовлена об'єктивними політичними процесами інституціональних та соціокультурних трансформацій в суспільстві, котрі розпочалися після розвалу радянської системи.

Вперше проблема консолідації демократії була заявлена у колективній праці закордонних дослідників Г.О.Донела і Ф.Шмітера «Переходи від авторитарного правління», яка була опублікована в 1986р. Подальша наукова розробка проблеми консолідації демократії призвела до того, що деякі закордонні автори в своїх працях не тільки не вивчають проблему консолідації демократії, аналізуючи концептуальні якості демократії, але і не використовують поняття «консолідація демократії».

Вітчизняна історіографія проблематики представлена працями І.Паська, Є.Головахи, М.Рябчука, А.Карася, М.Мищенко, О.Данілія, В.Кременя, В.Степаненка та інших. Над проблемою становлення політичної культури як важливої умови демократичної трансформації успішно працюють С.Рябов, М.Логунова, О.Рудакевич. С.Рутар та інші автори. Вагомі критичні зауваження щодо дій сучасної політичної еліти у демократичній трансформації знаходимо у працях К.Бабкіної, Д.Видріна, К.Бакакіної та інших науковців.

Тому **мета дослідження** – виявити особливості проблеми консолідації демократії в українському суспільстві.

Предмет дослідження – аналіз деяких інституційних та соціокультурних змін перехідної політичної системи українського суспільства.

Розвиток України протягом останніх 16 років від тоталітаризму до демократії доводить, що при розгляді, аналізі й прогнозуванні загальнодержавного розвитку потрібно залучення теорій, методів, досвіду, термінів щонайменше трьох суспільствознавчих наук - політології, соціології, психології. Адже становлення незалежної держави та суспільства є перехрестям теорій та декількох наук.

Шлях від тоталітаризму до демократії неможливо пройти без модернізації суспільства. Модернізацію необхідно розуміти як своєрідний процес міжнародної соціалізації, який, не зважаючи на інколи жорстку критику західних країн, впевнено набував рис програми розвитку та паралельно - «ментальної» специфіки в залежності від регіону. Звернемо увагу, що модернізація, на відміну від, наприклад, трансформації, має безсумнівно позитивне сприйняття майбутнього. Кінцевий зміст поняття «трансформації» і досі не є чітко визначеним, як і не є чітко визначеною оцінка трансформації з точки зору мети та наслідків: позитив-негатив. Трансформація в Україні не має визначеної спрямованості. Трансформація – це процес зміни форми, виду, характеру суспільства, але залишається відкритим питання про цільову ідеальну модель цих змін.

Термін "трансформація" розглядається не просто як синонім термінів "розвиток", "зміни", "перетворення", "модернізація" тощо, а як самостійна категорія теорії соціополітичного розвитку. Ця категорія характеризує особливий стан суспільства, при якому відбуваються якісні зміни форми соціальних зв'язків, типу і способів розвитку. Трансформація містить у собі компоненти модернізації, пост-модернізації й традиційності. На перший погляд таке поєднання здається електичним, несумісним, нежиттєвим, але має право на існування, якщо мова йде про трансформацію суспільства, фундаментальними напрямками якої є політична, економічна, соціокультурна трансформація соціуму.

Трансформація суспільства є неминучою. Вона може супроводжуватися кризовими явищами. Основною проблемою більшості досліджень українських трансформацій є вивчення характеру і спрямованості змін, які притаманні нашій державі.

І модернізація, і трансформація – це процеси, які супроводжують консолідацію демократії як суспільне явище.

Але демонтаж інститутів диктаторського правління та побудова інституційної структури демократичного режиму ще не говорять, що демократичний перехід має стійкий та незворотній характер. Натомість консолідація демократії означає інституціоналізацію правил конкурентної політичної гри і закріплення кордонів політичної боротьби, вихід з котрої був би загрозою для всього демократичного політичного процесу. Для України це ще недосяжна мета. Що заважає українській державі вийти на рівень консолідованої демократії?

Вже сьогодні потужні модернізаційні імпульси йдуть "знизу". Це означає, що народ усвідомив потребу в демократії, у верховенстві права. Якби цього не сталося, то, вірогідно, в Україні з часом утвердився б консолідований недемократичний режим. Перетворення народу України із об'єкта політики в суб'єкт сприяє формуванню "нормального" процесу розгортання політичної динаміки, який був описаний Г.Алмондом і Г.Пауелом. Цей процес включає п'ять фаз:

1) артикуляція індивідуальних і групових інтересів;

2) агрегування інтересів;

3) вироблення політичного курсу законодавчими, представницькими органами влади;

4) реалізація прийнятих рішень виконавчою владою;

5) контроль і арбітраж з боку суду і конституційного нагляду.

Так консолідована демократія не обмежена формальними демократичними процедурами, а розраховує на те, що політична еліта та значна частина суспільства сприймає збудовані політичні інститути як

притаманні та як ті, котрі не мають легітимних альтернатив, та готові дотримуватися правил конкурентної політичної гри.

З початку 90-х рр. ХХ ст. в політологічних дослідженнях активно використовується поняття «третя хвиля демократизації». Новий етап демократичного розвитку набув характеру глобального явища, радикально змінив політичний портрет всього світу [1]. Американський дослідник С.Хантінгтон, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету, проаналізував процес становлення демократії в світі протягом ХІХ та ХХ ст. Він виявив так звані «хвилі демократії», котрі мають свої особливості та геополітичні кордони [2].

У процесі консолідації демократії перед реформаторською елітою постають ряд проблем, рішення котрих – умова успішного завершення демократичного переходу. С.Хантінгтон пов'язує перспективи третьої хвилі демократизації з тим, наскільки успішно «нові демократи» зуміють подолати три види таких проблем: проблеми переходу, концептуальні проблеми, системні проблеми [3].

Найважливіша проблема переходу окреслена цим дослідником як «дилема ката» та «проблема преторіанізму». Перша проблема залежить від того, як поступити з лідерами минулого диктаторського режиму, винуватцями порушень прав людини, друга - як обмежити вплив військових на політику. На думку С.Хантінгтона, рішення першої проблеми зводиться до політичної ізоляції колишніх керівників. Обмеження ж втручання військових в політичні процеси можливо за рахунок утворення професійної армії.

Події кінця 2004 р. в Україні значною мірою змінили свідомість, вплинули на формування нової політичної культури. До влади прийшов лідер нового типу. Сильний або ні – це на даному етапі для українського суспільства було неважливо. Добре, що політична ізоляція колишніх керівників була досягнута. З цього часу відбувається формування нових цінностей, руйнування стереотипів типу «від нас нічого не залежить», поява нових демократичних моделей поведінки, активістської культури, здобуття позитивного досвіду мирного відстоювання власних інтересів. При цьому залишається розділення суспільства на тих, хто більш сприйнятливий до західних норм та цінностей і легше інкорпорує їх у свою практично заново створювану систему національної самоідентифікації та тих, хто не має демократичної культури, ознаками якої є толерантність, політичний плюралізм. Останніх більше. Крім того, існує різноманіття політичних субкультур. Таким чином, політична культура неоднорідна. Цей факт тільки ускладнює демократичний транзит. Таке безперечне благо для демократії є нашою дійсністю.

Загалом про докорінну зміну суспільно-політичного устрою говорити поки що рано.

М.І.Михальченко в книзі «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» пише, що, можливо, варто деякою мірою переглянути парадигму революції, не ставлячи в пріоритет економічний базис і віддавши належне духовно-політичним детермінантам соціальної регуляції, у тому числі в революційному процесі [4].

Концептуальні проблеми притаманні всякому суспільству, вони відображають його специфіку. Поміж них як найбільш типові для країн третьої хвилі демократизації С.Хантінгтон виокремлює низький рівень економічного розвитку, соціально-економічну нерівність, великий зовнішній борг, тероризм, етнічні конфлікти [5].

Системні проблеми пов'язані з початком функціонування самого демократичного режиму. Неспроможність демократичних еліт вирішувати найголовніші питання, боротьба угруповань в межах правлячого блоку зароджує у суспільстві почуття апатії та розчарування, виникає феномен «авторитарної ностальгії». Українська правляча еліта на початку трансформації займалася перерозподілом влади, що проявилось у відкритих зіткненнях протягом 90-х років ХХ ст. Формування нових українських кадрів та інституцій було надто залежним від старих комуністичних еліт. Це стало причиною того, що українська політична еліта не стала провайдером нових культурних цінностей, нової моралі та поведінки в свідомості суспільства. А на таку важливу функцію еліти не можна не зважати, бо без культурної трансформації стабільна демократія неможлива. Політична еліта є взірцем для суспільства. Крім того, всі негаразди соціального життя пов'язували з помилками управлінців, котрі орієнтувалися на цінності особистого споживання.

Результати соціологічних досліджень Є.Головахи та Н.Паніної переконливо засвідчили, що громадяни відчували прагнення політичних діячів захищати свої, а не суспільні інтереси і від того соціальне самопочуття людей характеризувалось як погане [6]. Цьому підтвердженню є також низький рівень приросту населення протягом останнього десятиліття. Крім того розрослося таке явище як абсентеїзм. Тривожний показник - 34% молоді вважає, що участь громадян у виборах ніяк не впливає на їх остаточний результат, а тому не варто марнувати час.

Оминули Україну етнічні конфлікти та тероризм. Особливість української ментальності полягає в толерантному ставленні до різних культур та вірувань, що допомогло не зав'язнути в боротьбі кожного проти кожного. Після 2004 року спостерігається локальна протидія громадян західної та східної частин країни, як правило, на релігійному ґрунті. Боротьба йде між українською та російською конфесіями православної церкви. Загальногромадянської підтримки таким діям, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, по суті не було [7].

Та все ж такі «авторитарна ностальгія» настала, особливо у людей похилого віку. В цих умовах життя «нових демократій» залежить не тільки від здібностей політичних лідерів домовлятися та йти на компроміси, але, головним чином, від готовності більшості громадян зберігати прихильність демократичному режиму при достатньо критичному відношенні до його керівників.

Таким чином, можна констатувати, що саме зміни в масовій політичній культурі, тобто структурні, а не процедурні фактори, є «м'якою периною» для консолідації демократії. Не несподівану можливість третього авторитарного «відпливу» С.Хантінгтон пов'язує з таким фактором як слабка укоріненість демократичних цінностей в політичній еліті та в масах, економічні негаразди, посилення соціальних протиріч, гостра соціально-економічна та політична поляризація.

Требін М.П. в своїй статті «На шляху до відкритого суспільства: пострадянський транзит» акцентує нашу увагу на особливостях пострадянської трансформації, пов'язану з історією країн з радянським минулим. А саме з тим фактом, що радянські суспільства – це закриті суспільства [8]. Всі негаразди демократизації пов'язані з різким

стрибком з радянського минулого в демократичне майбутнє. І дійсно, соціальний антагонізм демократії був викликаний різким неприйняттям новою владою цінностей, технологій та економічних основ, існуючих на радянському просторі. Нова влада пішла шляхом тих, кого засуджувала, ґрунтуючись на відомій тезі комуністів: «Весь мир розрушим, а затем....»

Крім поглиблення демократичних реформ та закріплення в суспільній свідомості цінностей демократичної культури та навичок участі в конкурентному політичному процесі впровадження консолідації встає питання про еволюцію державного режиму. Враховуючи, що становлення демократії спирається на взаємодію політичних партнерів, можна зробити висновок, що найбільш ефективною на цьому етапі є парламентська система. Справа в тому, що парламентська система відрізняється від президентської змістом більшості механізмів досягнення стабільності та злагоди, які так потрібні для консолідації демократії. Зокрема, вона передбачає можливість формування коаліційних урядів, партнерства уряду та опозиції в законодавчому процесі та вирішення виникаючих політичних протиріч шляхом розпуску парламенту або відставки уряду. Конструктивний діалог з опозицією перешкоджає її перетворенню в антисистемну силу та сприяє її оформленню в більш прогнозованого партнера по політичній грі. Залучаючи опозиційні сили в процес обговорення та прийняття рішень, правлячий блок розділяє з ними відповідальність, що також ослаблює напруженість міжпартійного протиборства.

Конституція України 1996 р. передбачала якраз ту систему, котра не призведе до жаданого результату, але поступово політики прийшли до необхідності переглянути конституцію. Віддали владу парламенту. І зараз діючий президент піднімає питання про необхідність нової конституції для нової демократичної влади [9]. Але потрібна чи ні країні нова конституція в існуючих умовах? Требін М.П. наголошує на тому, що зараз потрібна цілеспрямована державна політика розвитку, заснована переважно на внутрішніх накопиченнях і національних пріоритетах, як це мало місце в повосенній Японії або Південній Кореї. Потрібні злагода в суспільстві, консолідована робота всіх його членів для досягнення кращого стану нашого суспільства, для переходу на якісно новий рівень життя. Потрібно позбавитися тих негативних наслідків транзитивного процесу, які ми набули за цей час, та формувати свідомість і культуру, що відповідають відкритому суспільству й орієнтовані на гуманність, розумність, свободу і рівність для кожного громадянина країни [10].

Становлення консенсусної культури функціонування політичних інститутів та широка довіра до них з боку суспільства говорить про те, що демократичний перехід завершено та повернення до диктатури вже не є можливим. Та все ж таки, як показує досвід країн третьої демократичної хвилі, спроба втілення демократичного переходу може призвести і до появи змішаних, напівдемократичних, неконсолідованих демократичних режимів. Справа в тому, що можливість лібералізації диктаторського режиму, послідовність та темпи демократизації і, нарешті, ступінь консолідації демократії в першу чергу пов'язані для кожної країни з особливістю її стану перед початком демократичного переходу.

Підводячи підсумок, на основі аналізу деяких інституційних та соціокультурних змін перехідної політичної системи українського

суспільства, можна зробити **висновок**, що загальна тенденція скорочення кількості ліберальних та збільшення кількості електоральних демократій на сучасному етапі третьої хвилі демократизації підтверджує тезу про посилення значення структурних факторів по відношенню до процедурних в процесі ускладнення задач демократичного переходу. Трансформація політичних інститутів та самі соціокультурні зміни в українському суспільстві проходять дуже повільно. Тому, вочевидь, для України, як і для більшості країн третьої хвилі демократизації, найбільш реально близькою перспективою є становлення напівдемократії. Такий політичний режим зробить неможливим відступ до авторитаризму, але не буде сприяти поглибленню демократії. Якою буде ця напівдемократія по-українськи залежить від тих основ, котрі закладені не тільки в конституції, але й в громадянському суспільстві. Влада повинна взаємодіяти так з громадянами, щоб вони перестали давати опір трансформації, та виправити неправдиве уявлення про демократію.

Певна динаміка демократичних перетворень в Україні, особливо після президентських виборів 2004 року, дає можливість розвивати і надалі цю проблему. Отже, дослідження та дискусії навколо незавершеної демократичної трансформації в Україні ще довго триватимуть і не втратять своєї актуальності.

Література: 1. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Политические исследования, 1999, № 1 – С.16. 2. Требін М.П. На шляху до відкритого суспільства: пострадянський транзит// Український соціум 2 (29)/2009 – К., 2009. – С.26. 3. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003. – С. 26. 4. Михальченко М.І.«Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» - К., 2004 р. 5. Хантингтон С. Там само. - С.36. 6. Головаха Є., Паніна Н.Соціальне самопочуття населення України: тенденції змін 1995 – 2008 років // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг/ За ред.. д.ек.н.В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.259-273. 7. Паращевін М. Конфесійна залежність і специфіка суспільних інтересів особистості // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг/ За ред.. д.ек.н.В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.314-323. 8. Требін М.П. Там само. – С.142. 9.Проект «Конституції Президента України Віктора Ющенка»/Національний інститут стратегічних досліджень. - <http://proektkonst@niss.gov.ua>. 10. Требін М.П. Там само. – С.151.